

ЕКЗОГЕННІ ТА ЕНДОГЕННІ ЧИННИКИ РЕЦЕСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В XXI СТОЛІТТІ

XXI століття українська економіка зустрічала з надією на динамічний розвиток, оскільки, економічний спад дев'яностих років попереднього століття залишився в минулому. Однак, за дванадцять років третього тисячоліття вона стикнулася з трьома рецесіями, пік яких припав на 2005, 2009 і 2012 роки. При чому, вони повторюються настільки часто, що закономірно виникає питання: чи вдасться національному господарству коли-небудь вийти на рівень 1990 року? Важливо, також, оцінити, які причини, екзогенні, чи ендогенні, визвали кризові явища в Україні? Слід відмітити, що вітчизняні урядовці в поясненні чинників, що спричиняють фінансово економічні кризи в нашій країні є далеко не оригінальними. Незалежно від політичної приналежності керівники Кабінету Міністрів України пояснювали і пояснюють рецесію, яка відбувається при їх керівництві, зовнішніми факторами, а саме зменшенням попиту на український експорт на зовнішніх ринках та відтоком іноземного фінансового капіталу з України. Та чи це дійсно так? Без відповіді на це питання неможливо завчасно розробляти та впроваджувати антикризові заходи, а значить фінансові та економічні кризи в нашій країні і далі будуть повторюватися з періодичністю в 4–5 років.

Аналіз останніх досліджень. Питання обґрунтування напрямів забезпечення динамічного розвитку національної економіки і підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції, як передумови зростання добробуту громадян України, в останні роки досліджували найвідоміші українські вчені, серед яких слід виділити роботи О. Амоші, О. Барановського, В. Гейця, А. Гриценка, О. Кузьміна, Е. Лібанової, І. Луніної, В. Опаріна, М. Павлишенка, В. Ткаченка, А. Чухна та ін.

При чому, в більшості робіт зазначених авторів показано, що причиною невдач національної економіки в останні двадцять років є переважно ендогенні фактори, а саме: соціальна орієнтація державного бюджету, низька продуктивність праці та конкурентоспроможність української продукції, застарілі основні засоби та технології, що використовуються вітчизняними підприємствами, висока матеріаломісткість наших товарів, сировинна структура експорту та несприятливе політичне, фінансово-економічне і правове середовище для залучення іноземних інвестицій. Проте, зовсім іншої думки дотримуються українські урядовці, які, досить часто, пояснюють причини рецесій, що періодично повторюються в нашій країні після 1990 року, впливом екзогенних факторів: імпортом фінансової кризи та спекулятивним відтоком іноземних фінансових ресурсів, необґрунтованим проведенням антидемпінгових розслідувань та безпідставними претензіями до якості вітчизняних товарів на міжнародних ринках.

Отже, актуальність цього дослідження пов'язана з необхідністю оцінки зовнішніх та внутрішніх впливів на стабільність розвитку національної економіки.

Постановка завдання. Відповідно до наведеного, метою цієї статті є оцінка екзогенних та ендогенних

чинників, які спричинили рецесії в Україні в XXI столітті та розроблення рекомендацій для зменшення їх негативного впливу на розвиток національної економіки.

Сформульована мета дослідження передбачає вирішення таких завдань:

— визначити відмінності у розвитку країн з нестабільними економіками і промислово розвинутих країн та вплив на них екзогенних і ендогенних чинників;

— проаналізувати структуру експорту та імпорту, інвестицій та інновацій України та її готовність на випадок загрози виникнення кризових ситуацій впроваджувати випереджаючі антикризові заходи;

— запропонувати заходи для зменшення негативного впливу екзогенних та ендогенних чинників на розвиток національної економіки.

Результати досліджень. В економічній літературі достатньо публікацій, в яких обґрунтовано, що постсоціалістичним країнам, для поступового зменшення відставання від промислово розвинутих країн світу і досягнення їхнього рівня життя та соціального забезпечення населення, необхідно забезпечити щорічне зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) на 6–8 %. Так, на думку академіка НАН України В. М. Гейця для скорочення відставання України від розвинутих країн за рівнем ВВП на душу населення необхідно забезпечити середньорічні темпи економічного зростання близько 6 % на рік [1, с. 93].

Це ж підтверджує і практичний досвід Китаю, який, починаючи з 1978 року, кожні 10 років подвоює виробництво ВВП на душу населення [2, с. 11].

При чому, зростання обсягів виробництва валового продукту Китаю відбувалося як в умовах піднесення світової економіки, так і під час її рецесії. В останньому випадку зменшення попиту на китайську продукцію на міжнародних ринках місцевий уряд компенсував стимулювання збільшення споживання на внутрішньому ринку. Водночас, китайці, які завоювали ринки багатьох країн дешевиною своєї продукції, в останні роки наполегливо працюють над підвищенням її якості, впровадженням інноваційних технологій та освоєнням випуску високотехнологічної продукції. Саме завдяки цьому їм удалося уникнути спаду в умовах, коли «штормило» всю світову економіку.

Отже, забезпечити прискорене зростання свого ВВП країни з нестабільними економіками, до яких відноситься Україна, можуть тільки за рахунок підвищення продуктивності праці, оновлення основних засобів, впровадження інновацій, підвищення якості продукції та збільшення споживчих можливостей населення.

Деяко іншою є ситуація в економічно розвинутих країнах. Досягнувши, за рахунок випуску інноваційної продукції та розширення сфери послуг, високого рівня життя своїх жителів, такі країни докладають всі зусилля для збереження «статусу-кво». Для них є сприятливим щорічне економічне зростання на рівні 2–3 %. Після Великої депресії 1929–1933 років, у високих темпах зростання національного ВВП, вони бачать зародок

майбутніх криз, а тому надають перевагу невисоким, але стабільним темпам економічного зростання, постійному підвищенню якості продукції та збільшенню споживчого попиту населення, диверсифікації видів продукції та освоєнню нових ринків.

Отже, при визначенні стратегічних напрямів свого розвитку країни з нестабільними економіками повинні враховувати, що те, що приносить успіх промислово розвинутим країнам може, в кращому випадку, збільшити термін їхньої стагнації, а в гіршому — спричинити глибоку рецесію.

Що ж до України, то, оцінюючи структуру її ВВП та вітчизняного експорту, рівень доходів населення та інноваційності продукції, кваліфікацію державних менеджерів та рівень корупції, можна зробити висновок, що, за посиланням на екзогенні чинники при поясненні причин рецесії у нашій країні, вітчизняні урядовці намагаються приховати власні помилки.

Екзогенні чинники, або сприятливе міжнародне зовнішнє середовище, без сумніву, відіграють важливу роль в соціально-економічному розвитку будь-якої країни. Це пояснюється необхідністю експортувати товари і послуги та мати валютні надходження, за які вона отримує можливість придбавати в іноземних партнерів дефіцитні природні ресурси, основні засоби, товари, матеріали, комплектацію та послуги, які на її території не виробляються. Крім того, іноземна валюта потрібна для утримання державою своїх посольств і представництв у інших країнах, участі у міжнародних організаціях та проектах, відрядження за кордон працівників культури і спортсменів, лікування та оздоровлення населення.

Проте, слід розуміти, що, під час фінансово-економічної кризи, умови для господарювання в будь-якій країні, в першу чергу, погіршуються для нерезидентів, а материнські банки, першочергово, вилучають свої фінансові ресурси з інших країн. Однак, це не значить, що вітчизняним підприємствам та країні в цілому необхідно відмовлятися від експорту і залучення іноземних фінансових інвестицій. Навпаки, для забезпечення динамічного соціально-економічного розвитку країни, як експорт вітчизняної продукції, так і залучення коштів іноземних інвесторів необхідно постійно нарощувати. Але, при цьому, потрібно розробляти випереджаючі заходи, які дозволять уникнути глибокої рецесії під час кризи.

До таких заходів відносяться: диверсифікація міжнародної торгівлі та забезпечення позитивного сальдо зовнішньоторговельного балансу; створення сприятливого середовища для залучення іноземних інвестицій та мінімізації їх відтоку до країн-резидентів в умовах кризи; зниження облікової ставки національного банку, що зробить кредитні ресурси доступнішими для потенційних позичальників; впровадження, навіть за рахунок інфляційних ресурсів, інноваційних проектів, що дозволить підвищити якість і конкурентоспроможність вітчизняної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках; підвищення споживчого попиту різних категорій населення; завершення будівництва довгобудів, молодіжного житла, транспортних мереж, аеропортів та інших трудомістких об'єктів.

Зазначені заходи є загальновідомими, досить ґрунтовно описані в економічній літературі та спираються на висновки Дж. М. Кейнса зроблені після Великої депресії 1929–1933 років [3]. При цьому, слід зазначити, що хоча положення кейнсіанської теорії зазнають критики

з боку окремих економістів, в першу чергу монетаристів на чолі з М. Фрідменом, вони досить успішно використовуються багатьма країнами для стабілізації розвитку національних економік в умовах кризи.

Проте, цього не можна сказати про Україну, в якій управління зовнішньо-торговельним балансом, банківськими фінансовими ресурсами, інвестиціями, інноваціями, внутрішньо-економічними процесами, споживчим попитом населення і розвитком окремих галузей національної економіки не має системного характеру.

Якщо узагальнити пояснення урядовців та багатьох вітчизняних науковців причин рецесії в Україні, то вони, в основному, зводяться до зменшення попиту на вітчизняний металопрокат і хімічну продукцію на міжнародних ринках та зростання цін на імпортований нашою країною газ. Без сумніву, зазначені чинники мають безпосередній вплив на сальдо зовнішньоторговельного балансу України. Проте, на нього впливають і інші фактори, аналізу яких в українській економічній літературі не приділяється достатньої уваги.

Так, від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі в Україні спостерігається з 2006 року, досягло максимуму в 2008 році (13,3 млрд. дол. США), зменшилося до 1,3 млрд. дол. США у 2009 році та знову зросло до 6,6 млрд. дол. США у 2011 році. Однак, навіть якщо розглядати критичний для України 2008 рік, то не важко помітити що експорт металопродукції в цьому році досягнув максимуму і склав 21,2 млрд. дол. США. Натомість, імпорт Україною природного газу в цьому році склав 9,4 млрд. дол. США. Проте, негативне сальдо спричинене імпортом нашою країною в 2008 році природного газу та інших мінеральних ресурсів можна було зменшити, і в цілому Україна мала б позитивне сальдо зовнішньоторговельних операцій, якби не імпортувала в цьому році більше, ніж експортувала машин, механізмів та транспортних засобів (різниця 14,7 млрд. дол. США), також хімічної продукції (різниця 2 млрд. дол. США) (табл. 1).

Проведений аналіз показує, що негативне сальдо зовнішньої торгівлі в нашій країні зумовлене не критичною залежністю від імпорту, а переважно тим, що вона, володіючи високими технологіями, закуповує за кордоном продукцію машинобудування та хімічної галузі. При чому, наприклад, імпорт Україною машин, механізмів та транспортних засобів зріс з 3,1 млрд. дол. США у 2001 році до 25,4 млрд. дол. США у 2008 році, або у 8,2 рази, тоді як експорт аналогічної продукції зріс за цей період з 2,3 до 10,7 дол. США, або в 4,7 рази. За ці ж роки імпорт Україною хімічної продукції зріс у 6,4 рази, а її експорт — у 3,3 рази.

Отже, якби наша країна освоїла виробництво, а не імпортувала продукцію машинобудування, сальдо її зовнішньоторговельних операцій протягом 2006–2011 років було б позитивним. Значно покращила б цей баланс відмова України від імпорту хімічної продукції, збільшення експорту сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, попит на які на міжнародних ринках щорічно зростає.

Проте, для освоєння виробництва імпортованих нашою країною машин, механізмів, транспортних засобів та хімічної продукції, а також нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а заодно створення додаткових робочих місць, що підвищить споживчий попит населення, необхідні ціленаправлені вкладення в розвиток зазначених галузей. Однак, аналіз структури інвестицій в основний капітал України в

Обсяги та структура експортно-імпоротної діяльності України в 2001–2011 роках [4]

Показники	Роки										
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Експорт товарів і послуг, млрд. дол. США	19,8	22,0	27,3	38,0	40,4	45,9	58,3	78,7	49,3	63,2	82,2
В т. ч. — металопродукції	6,7	7,1	8,5	13,1	14,0	16,4	20,8	27,6	12,8	17,3	22,1
— хімічної продукції	1,5	1,4	1,9	2,8	3,0	3,4	4,1	5,0	2,5	3,5	5,4
— мінеральної продукції	1,8	2,2	3,5	4,3	4,7	3,9	4,3	7,0	3,9	6,7	10,3
= з неї газу	0,1	0,1	0,4	0,4	0,4	0	0	0	0	0	-
— машин, механізмів та транспортних засобів	2,3	2,4	3,3	5,0	4,5	5,4	8,3	10,7	7,0	8,9	11,7
— сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки	1,8	2,4	2,7	3,5	4,3	4,7	6,3	10,8	9,5	9,9	12,8
Імпорт товарів і послуг, млрд. дол. США	16,9	18,2	24,5	31,1	39,1	48,8	65,6	92,0	50,6	66,2	88,8
В т. ч. — металопродукції	0,8	0,8	1,2	1,8	2,5	3,3	4,7	6,4	2,7	4,1	5,7
— хімічної продукції	1,1	1,4	1,8	2,2	3,1	3,9	5,3	7,0	5,3	6,5	8,0
— мінеральної продукції	6,7	7,0	8,5	10,8	11,6	13,5	17,2	25,4	15,7	21,1	30,0
= з неї газу	3,3	3,5	3,2	3,6	3,9	4,8	6,6	9,4	8,0	9,4	14,0
— машин, механізмів та транспортних засобів	3,1	3,5	5,4	7,2	9,6	13,0	18,8	25,4	8,4	11,9	19,0
— сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки	1,1	1,1	2,2	1,9	2,7	3,2	4,1	6,5	4,9	5,8	6,5
Сальдо міжнародної торгівлі, млрд. дол. США	2,9	3,8	2,8	6,9	1,3	- 2,9	- 7,3	- 13,3	- 1,3	- 3,0	- 6,6
В т. ч. — металопродукцією	5,9	6,3	7,3	11,3	11,5	13,1	16,1	21,2	10,1	13,2	16,4
— хімічною продукцією	0,4	0	0,1	0,6	- 0,1	- 0,5	- 1,2	- 2,0	- 2,8	- 3,0	- 2,6
— мінеральною продукцією	- 4,5	- 4,8	- 5,0	- 6,5	- 6,9	- 9,6	- 12,9	- 18,4	- 11,8	- 14,4	- 19,7
= з неї газом	- 3,2	- 3,4	- 2,8	- 3,2	- 3,5	- 4,8	- 6,6	- 9,4	- 8,0	- 9,4	- 14,0
— машинами, механізмами та транспортними засобами	- 0,8	- 1,1	- 2,1	- 2,2	- 5,1	- 7,6	- 10,5	- 14,7	- 1,4	- 3,0	- 7,3
— сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки	0,7	1,3	0,5	1,6	1,6	1,5	2,2	4,3	4,6	4,1	6,5

2001–2011 роках показує, що питома вага інвестування в машинобудівний комплекс країни, хімічну та нафтохімічну галузь в загальному обсязі інвестицій є незначною. Протягом досліджуваного періоду вона не перевищувала відповідно 8,3 та 8,1 (за винятком 2010 року) % (табл. 2).

Водночас, протягом 2001–2007 років питома вага інвестицій в сільське господарство України не перевищувала 5,8 % і тільки в 2011 році зростає до 7,6 %.

Отже, із наведеного можна зробити висновок, що інвестиційні ресурси в нашій країні, в основному, направлялися в галузі, які виробляють продукцію з низьким ступенем переробки і торгівлю, діяльність яких виявилися неефективною під час рецесії. Крім того, необхідно зазначити, що в загальному обсязі інвестицій частка державного та місцевих бюджетів протягом досліджуваного періоду (за винятком 2003–2004 років) не перевищувала 10 % [4]. Тобто наша держава практично самоусунулася від фінансування інвестиційних проектів, які здатні підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції та бути стабілізаційним чинником в умовах рецесії національної економіки.

Із наведеного можна зробити висновок, що уникнути під час світової фінансової кризи рецесії Україна не могла, оскільки, протягом 2001–2005 років питома

вага промислових підприємств України, які займалися інноваційною діяльністю скоротилася з 14,3 до 8,2 %. У 2011 році цей показник зріс до 12,8 %, але поступався показникам 2001–2002 років. При чому, у 2006 році тільки 272 промислових підприємств України впроваджували нові технологічні процеси, а 466 — освоювали виробництво нових видів продукції (табл. 3).

Ще гіршою в Україні спостерігається ситуація з реалізацією інноваційної промислової продукції. Якщо у 2002 році її питома вага в загальному обсязі реалізованої промисловим комплексом країни продукції складала 7,0 %, то у 2010–2011 роках тільки 3,8 %, або була майже в два рази меншою. Що ж до державної підтримки інноваційної діяльності промислових підприємств, то вона не перевищувала 3 % загального обсягу коштів, які були направлені ними на фінансування інноваційних проектів [4]. Звичайно з таким інноваційним рівнем вітчизняної продукції говорити про здатність національного господарства стабільно розвиватися, а українським товарам конкурувати на міжнародних ринках в умовах світової фінансово-економічної кризи не приходиться.

Висновки. Узагальнюючи результати проведених вище досліджень можна зробити такі висновки:

Таблиця 2

Інвестиції в основний капітал України за деякими видами економічної діяльності у 2001–2011 роках [4]

Інвестиції	Роки										
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Усього, млрд. грн.	32,6	37,2	51,0	75,7	93,1	125,3	188,5	233,1	151,8	171,1	238,2
В т. ч. — сільське господарство	млрд. грн.	1,6	1,9	2,1	3,3	4,9	7,2	9,3	16,7	9,4	12,2
	%	4,8	5,0	4,0	4,3	5,3	5,8	5,0	7,2	6,2	7,1
— промисловість	млрд. грн.	13,7	15,1	19,7	28,2	35,0	44,8	64,3	76,6	57,7	86,3
	%	41,9	40,6	38,7	37,2	37,6	35,8	34,4	32,9	38,0	34,2
З них:	млрд. грн.	0,9	1,0	1,6	2,3	2,3	3,7	5,3	6,2	3,6	4,4
	%	6,9	6,8	8,3	8,0	6,4	8,2	8,3	8,1	6,2	7,5
% у всіх інвестиціях		2,9	2,8	3,2	3,0	2,4	2,9	2,8	2,7	2,3	2,6
— хімічну та нафтохімічну промисловість	млрд. грн.	0,7	0,8	0,8	1,7	2,4	2,6	3,7	5,1	4,7	7,2
	%	5,1	5,3	4,3	6,0	6,8	5,9	5,7	6,7	8,1	12,3
% у всіх інвестиціях		2,1	2,1	1,7	2,2	2,6	2,1	1,9	2,2	3,1	4,2

Інноваційна діяльність промислових підприємств України у 2001–2011 роках [4]

Показники	Роки										
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Кількість підприємств, що займалися інноваціями	1503	1506	1120	958	810	999	1186	1160	1180	1217	
В т. ч.: - впроваджували нові технологічні процеси	392	354	476	473	402	272	515	515	452	522	
- освоювали виробництво нових видів продукції	1391	1362	917	742	630	466	564	667	614	615	
- реалізували інноваційну продукцію	—	—	-	1095	1022	918	1035	993	994	964	
Частка промислових підприємств, що займалися інноваціями, %	14,3	14,6	11,5	10,0	8,2	10,0	11,5	10,8	10,7	11,5	12,8
Обсяги реалізованої інноваційної промислової продукції, млрд. грн.	10,4	12,6	12,9	18,8	25,0	30,9	40,2	45,8	31,4	33,6	
Частка реалізованої інноваційної продукції у промисловості, %	6,8	7,0	5,6	5,8	6,5	6,7	6,7	5,9	4,8	3,8	3,8

— країни з нестабільними економіками, до яких відноситься Україна, значно менше стійкі до зовнішніх фінансово-економічних потрясінь, а тому нашій країні необхідно впроваджувати заходи, які б в умовах світової рецесії мінімізували негативний вплив екзогенних чинників на розвиток національного господарства;

— глибока економічна криза, яку Україна переживає в ХХІ столітті, зумовлена, в першу чергу, ендегенними факторами: негативним сальдо зовнішньоторговельного балансу, сировинною орієнтацією вітчизняного експорту, низькою якістю та не конкурентоспроможністю української продукції на міжнародних ринках, недостатньою увагою з боку держави до залучення інвестицій в машинобудівний комплекс, хімічну галузь та сільське господарство, освоєння імпортозамінної техніки а також фінансування інноваційних проектів;

— для уникнення глибокої рецесії та негативного впливу зовнішніх факторів на розвиток національної економіки, Україні необхідно впровадити комплекс заходів, який повинен включати стабільні видатки з державного бюджету на фінансування інноваційних проектів, створення сприятливого середовища для залучення інвестицій в машинобудівний комплекс, хімічну галузь, сільське господарство та виконання загальнодержавних проектів з будівництва доріг, аеропортів, житла та інших трудомістких об'єктів.

Ігнорування українськими законодавцями і урядами проблем зменшення зовнішніх та внутрішніх інвестицій, інноваційного оновлення і освоєння виробництва вітчизняної високотехнологічної продукції, яка повинна замінити імпортовані іноземні аналоги, не тільки збільшує тривалість сучасних стагнаційних процесів, а й закладає передумови для рецесії національної економіки в майбутньому. Власне, зазначене було актуальним для України протягом всіх двадцяти років незалежності, однак, сьогодні настає такий період, що, або наша країна за технологічним рівнем та якістю своєї продукції наблизиться до промислово розвинутих країн світу, або надовго буде відкинута до групи країн із сировинно-орієнтованою економікою.

Список використаних джерел

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України Гейця В. М. — К. : ІЕІП, Фенікс, 2003. — 1008 с.
2. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. Чухно // Економіка України. — 2010. — № 2. — С. 4–13.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное / Дж. М. Кейнс ; вступ. статья Н. А. Макашевой. — М. : Эксмо, 2007. — 960 с.
4. Режим доступу : <http://www.ukrstst.gov.ua>.

А. Н. Бузни

д-р екон. наук, профессор

А. И. Карлова

г. Симферополь

О СОПРЯЖЁННОЙ МОДЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Обоснование проблемы. При написании статьи в качестве исходной позиции были взяты два в какой-то мере уже аксиоматичных постулата: первый — в различных рейтингах авторитетных экспертных организаций Украина по значимым параметрам социально-экономического развития находится в конце сотни анализируемых стран, а то и за её пределами; и второй — лидерами в этих рейтингах оказываются страны, чья политика экономического развития опирается главным образом на интел-

лектуальный ресурс, на ускоренное освоение результатов научных исследований путём инновационной деятельности. Во многом благодаря активной инновационной политике США, отодвинув Великобританию, заняла в прошлом веке позицию мирового лидера в экономике. Затем на этой же основе был феномен «японского чуда», а ныне можно говорить и о «китайском чуде».

Незавидное позиционирование Украины в ареале мирового сообщества нельзя считать объективно исто-